

A Notitia Hungariae novae csonka ötödik kötete

Mikor, miért és hogyan jelent meg Bél Mátyástól Moson vármegye leírása?

Tóth Gergely

Vannak olyan könyvek, amelyek históriája méltán kívánczok a bibliográfusok, könyvtörténészek tollára. Ilyen kötet Bél Mátyástól a *Notitia* V. kötete, amelyben csupán Moson vármegye leírása jelent meg, 71 lapon. Nagyrészt rejtély ugyanis, hogy mikor, kinek a javaslatára, milyen körülmények között látott napvilágot a könyv, miként az is, hogy a szerző jóváhagyta-e annak forgalomba hozatalát. Meg persze az is válaszra vár, hogy miért így, szabályos címlap nélkül, magányosan jelent meg a szöveg. Ha nem is tudok mindent megmagyarázni az alábbiakban, reményeim szerint közelebb jutunk a megoldáshoz.

Bél Mátyásnak (1684–1749)¹ és fő művének, a *Notitiának* nem kell hosszú ismertetés, mivel a nagy terjedelmű országleírást régóta forgatják, kutatják, értelmezik itthon és külföldön egyaránt. Még talán az is viszonylag ismert a kutatók előtt, hogy Bélnek nem sikerült megjelentetnie saját életidejében a nagy opusz egészét: habár az utolsó pillanatig dolgozott rajta, halála előtt csak négy – vagy a most tárgyalt, csonka kötetrel együtt esetleg öt – kötet jelent meg, bennük kilenc (tíz?) vármegye leírásával.² Az említett „ötödik kötet” kö-

¹ Személyére újabban: KOLLÁROVÁ, NAGY 2021; szintén frissebb szlovák tanulmánykötet életéről és munkásságáról: JESENSKÝ (ed.), *Belianum*, 2021. Főleg a szlovák, de részben a magyar Bél-historiográfiára is alapos áttekintés: JABLONSKÝ, SOUČKOVÁ 2023. A magyar és a nemzetközi szakirodalmat s egyben Bél életét magam az alábbi tanulmányban ismertettem: TÓTH 2022.

² A megjelent kötetek: BEL 1735–1742. A csonka V. kötetre (BEL [1745–1768 között]) lásd alább. A kilenc vármegyéhez (I–II.: Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, III. Pest-Pilis-Solt, IV: Nógrád, Bars, Nyitra, Hont) számíthatjuk még Szepes vármegye leírását, amely a mű „előfutárában”, vagyis inkább tervezetében látott napvilágot (BEL 1723). A *Notitia* keletkezéstörténetére általában TÓTH 2007. A korábbi irodalomból Bél kéziratos hagyatékára elsősorban

rüli problémák viszont már kevésbé ismertek, és az eddigi megoldási kísérletek sem jutottak messzire.³

Ami bizonyos, hogy a kötet még 1768 előtt megjelent, mert egy levélben ekkor már utalnak létezésére.⁴ Az is világos viszont, hogy csak kis példányszám-ban látott napvilágot, mivel az eredeti kiadványból ma is csak néhány darab létezéséről tudunk. A legkorábbi híradás ezekről a neves könyvgyűjtő, Vavrinec Čaplovič, magyarosan Csaplovics Lőrinc (1778–1853) példányában található – valószínűleg magától Čaplovičtól. Eszerint a kötetet 50 példányban nyomtat-ták ki, de „jelenleg” csupán három darab van belőle az országban: egy a Nemzeti Könyvtárban, egy Teleki Sámuel könyvtárában Pesten (?), egy pedig – a bejegyzést tartalmazó példány – magánál Čaplovičnál, aki a „Szászky-Adonyi könyvtárból”, vagyis Tomka Szászky Jánosnak (1692–1762), Bél egykori munkatársának Adonyi Mihály által megörökölt, majd 1838-ban elárverezett biblio-tékájából jutott hozzá.⁵ E példányokat mi is megtaláltuk.⁶

SZELESTEI 1984, 5–18. A *Notitia* kéziratban maradt részeit 2011 óta adjuk ki munkatársaim-mal: BEL 2011–2024.

³ Dékányi Kálmán szerint 1742-ben jelent meg a kötet (DÉKÁNYI 1903, 23.), ami képtelenség, mert Bél 1744. évi eseményre is utal a szövegben (lásd alább a 19. jegyzetet), továbbá még 1745-ben is csak kezdődő nyomdai munkálatokról ír (20. jegyzet). A 2. kiadás megjelentetője, Zichy Jenő úgy vélte, hogy Bél elhunyt „a mű megjelentetése közben”. ZICHY 1892, [1.]. Mihály Ferenc, Moson megye ismertetésének fordítója elfogadja Zichy megállapítását (azaz hogy már az első kiadás is posztumusz jelent meg). MIHÁLY 1985, 5.

⁴ A levélre lásd alább a 15. jegyzetet.

⁵ „Ex Tomo V. Notitiae Hungariae novae M. Belii plus, quam praesens Comitatus Mosoniensis descriptio non prodivit, et haec etiam in 50 exemplaribus saltem procusa esse dicitur, adeoque rara est, ut in Hungaria solum tria exempla, unum quippe in Museo Nationali, aliud in Bibliotheca Comitatus Samuelis Teleky Pestini, et praesens ex Bibliotheca Szászkyano-Adonyiana promanans tertium, reperiantur.” A szóban forgó kiadásnak (BEL [1745–1768 között]) a fenti bejegyzést tartalmazó példánya: Čaplovičova knižnica DK R 4/47. (Hálásan köszön-jük a könyvtár munkatársának, Katarína Ileninová-nak, hogy a bejegyzés fotóját elküldte nekünk.) A könyvbejegyzést említi még: OBERUČ 1936, 121. Tomka Szászky János könyvtárá-nak fentebb ismertetett sorsáról a pozsonyi megjelenésű *Hírnök* című folyóirat 1838. február 16-i számában megjelent árverési hirdetés rántja le a leplet (*Hírnök* 2 (1838) 14. [4.]); ko-rábban mi magunk sem tudunk róla. Ez egyben azt is megmagyarázza, hogy miért található Čaplovič gyűjteményében több eredeti Bél Mátyás-kézirat is (lásd ezekre pl. BEL 2011–2024, VIII, 19–20.) – bizonyosan ugyanebből a gyűjteményből került oda.

⁶ A Čaplovič-féle példányra lásd az előző jegyzetet. A Nemzeti Könyvtár, vagyis az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) példányának jelzete: OSZK 501.949/5 (a kötetre még lásd alább a 16. jegyzetet). A Teleki Sámuel által birtokolt példány is megtalálható a Teleki Tékában, a gróf beragasztott ex librisével, jelzete: Teleki Téka Tf-1021 b. A kötet a Teleki által kiadott nyomtatott katalógusban is meg van említve, ezzel a megjegyzéssel: „opus morte auctoris in-terruptum” („a mű félbeszakadt a szerző halála miatt”). TELEKI 1811, 127. (Köszönöm Bányai Rékának, a Teleki Téka munkatársának a kötet azonosításában nyújtott sokoldalú segítségét!) Azt ugyanakkor nem tudjuk értelmezni egyelőre, hogy Čaplovič miért Pestre lokalizálta a Teleki-könyvtárat.

A könyv kis példányszámán s ebből adódó hozzáférhetetlenségén szándékolt segíteni az amatőr Ázsia-kutató és politikus, Zichy Jenő gróf (1837–1906), aki 1892-ben újból kiadta.⁷ Tőle származik egy másik érdekes híradás is az eredeti kötetről. Amikor ugyanis 1894. július 20-án a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek részére személyesen átadott egy tiszteletpéldányt az új edícióból,⁸ ez alkalomból arról tájékoztatta a könyvtár vezetőjét, Otto von Heinemannt (1824–1906), hogy az első kiadásból a British Museum, a bécsi Hofbibliothek, a római Bibliotheca Vaticana, illetve a budapesti Nemzeti Könyvtár birtokol egy-egy példányt – az ötödik példány pedig magának a híres wolfenbütteli hercegi bibliotékának az állományában volt.⁹ Ezek közül ma csak a wolfenbütteli és a budapesti OSZK-példányt ismerjük.¹⁰ A listát ugyanakkor tudtuk bővíteni a fentebb említett Čaplovič- és Teleki-példánnyal, valamint a heidelbergi Universitätsbibliothek és az oldenburgi Landesbibliothek egy-egy darabjával, illetve az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (EFK) által őrzött Bél Mátyás-hagyatékban lévő, korrektúrázott példánnyal, amelyről alább még bővebben is szólunk – már csak azért is, mert lehet, hogy kakukktojásról van szó, vagyis nem akkor keletkezett, mint a többi kötet.¹¹ Jelenleg tehát hét példányról tudunk biztosan – Alsókubin (Čaplovičova knižnica), Budapest (OSZK), Esztergom (EFK), Heidelberg (Universitätsbibliothek), Marosvásárhely (Teleki Téka), Oldenburg (Landesbibliothek), Wolfenbüttel (HAB) –, és háromról közvetetten (Bibliotheca Vaticana, British Museum, Hofbibliothek).

⁷ BEL 1892.

⁸ A kötet jelzete: Herzog August Bibliothek (HAB) M: Go 2° 13. Zichy bejegyzése a kötetben: „A Wolfenbütteli Könyvtárnak a tudomány e valóságos kincses tárházának Wolfenbüttl 20/7 894 Gr. Zichy Jenő”.

⁹ Minderről magától Heinemanntól tudunk, aki 1894. július 21-én, vagyis Zichy látogatásának másnapján az alábbi bejegyzést írta a könyvtár tulajdonát képező első kiadás (BEL [1745–1768 között]) előzéklapjára: „Nach der Mitteilung des Grafen Jenö Zichy, der uns die von ihm 1892 veranstaltete Wiedergabe dieses Bandes V von Matth. Beli Notit. Hungar. Novae verehrt hat, existieren von dem vorliegenden Originaldrucke außer diesem nur noch vier, nämlich in London (British Museum), in Rom (Vaticana), in Wien (Hofbibliothek) und in Buda-Pest (National-Museum). W[olfenbüttel] 21/7. [18]94.” A kötet jelzete: HAB M: Go 2° 12. A kötet internetes elérhetősége: <https://diglib.hab.de/drucke/go-2f-12/start.htm> (Megtekintés: 2026. 02. 02.)

¹⁰ A wolfenbüttelire l. az előző jegyzetet; a „Nemzeti Könyvtár”, vagyis az OSZK példányára fentebb a 6., illetve alább a 16. jegyzetet. A többi példányt, amelyről Zichy említést tett Heinemannnak, nem találtuk meg.

¹¹ A Čaplovič- és Teleki-példányokra l. az 5. és 6. jegyzetet. A három másik példány: Universitätsbibliothek Heidelberg, Hauptbibliothek Altstadt / Reservatamagazine, B 6453-9 A Folio RES:2,5.; Landesbibliothek Oldenburg GE II 2 L 8: 5; Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (EFK) Kézirattár, Hist. I. mm. Hálásan köszönjük Szalai Katalinnak, az EFK vezetőjének, hogy az utóbbi példányról részünkre másolatot készítettett.

Maga a kiadvány igencsak eltér a korábban megjelent *Notitia*-kötetektől. A legfőbb különbséget már említettük: a könyv nem tartalmazza a szokásos címlapot, amelyen szerepel a mű terjedelmes címe, a szerző neve, a kötet sorszáma és tartalma, illetve a kiadási hely, kiadó, nyomda és évszám. Ezen a helyzeten csak kevéssé segít az előzéklapon lévő címadás, amely a korábbi kötetek mintáját követi, s amelyből legalább kiderül a szerző, a (rövidített) cím és a kötetszám.¹² Nincs viszont a kötetben ajánlás és *ad lectorem* előszó, sem pedig üdvözlőversek, holott ezek a paratextusok a korábbi kötetekben mindig szerepeltek. Az viszont eléggé jól látható – mind a betűtípusból, mind a záródíszekből –, hogy az V. kötet ívei is a holland származású, ámde Bécsben működő Johann Peter van Ghelen, a *Wienerisches Diarium*ot is kiadó jeles császári tipográfus (1673–1754)¹³ bécsi műhelyében készültek el – csakúgy, mint a korábbi kötetek.¹⁴

Ami tehát a kötet megjelenésének körülményeit illeti, erről a nyomtatvány vajmi keveset árul el. Van azonban egy fontos adatunk, amely némi fényt vet a könyv keletkezésére. Benczur József (1728–1784), a pozsonyi evangélikus líceum későbbi rektora ugyanis azt írta 1768. július 4-én Kollár Ádám Ferencnek, hogy Moson leírásából egyetlen példányt sem talált Bél özvegyénél, mivel Zichy IV. István gróf a saját költségén kinyomtatott példányokat már szétszotogatta barátai között.¹⁵ (Benczur ugyanakkor később mégis tudott megszerezni egy példányt magának.¹⁶) Ha hihetünk az alsókubini

¹² „Matthiae Belii Notitia Hungariae Novae geographico-historica: Pars Secunda Trans-Danubiana. Tomus quintus”. BEL [1745–1768 között], előzéklap.

¹³ Személyére: FRANK, FRIMMEL (eds.), *Buchwesen in Wien*, 2008, 55–56. Van Ghelen neve szerepel nyomdászként az első négy *Notitia*-kötet címlapján. BEL 1735–1742.

¹⁴ Azonos záródísz látnunk a bizonyosan van Ghelen nyomdájában készült IV. kötet 103. oldalán (BEL 1735–1742, IV. 103) és a szóban forgó V. kötet végén (BEL [1745–1768 között], 71.).

¹⁵ „Mossoniensis comitatus nulla Beliana vidua exempla ad manus habet. Quaecumque enim sumtu comitis Stephani Zichi impressa fuerant, illa idem comes suos inter amicos distribuerat.” L. Benczur József Kollár Ádám Ferencnek. Pozsony, 1768. július 4. In: Soós (kiad.), *Kollár Ádám Ferenc levelezése*, 2000, nr. 193. A levelet idézi SZELESTEI 1984. 10. Ennek kapcsán meg kell említenünk Horányi Elek kései közlését 1792-ből, miszerint Moson vármegye leírása „vasonkői Zichy gróf, akkori Moson vármegyei főispán bőkezűsége folytán” jelent meg: „Publici tamen iuris facta est separatim (quod initium erat Tomi V.) Provincia Mosoniensis eadem forma et nitore, quo priores Hungariae regiones, praeclara Comitissae Zichy de Vasonkő eotum laudatae provinciae Supremi Comitissae munificentia.” HORÁNYI 1792, 369. Ez azonban vaskos tévedés, mivel az egyetlen szóba jöhető személy, Zichy Károly mosoni főispán, aki egyébként valóban pártfogolta Bél, 1741-ben meghalt – amint azt Bél is említi a kötetben (BEL [1745–1768 között], 18.) –, tehát aligha volt köze a kötet kinyomtatásához.

¹⁶ Az OSZK-ban lévő példány előzéklapján ugyanis ott van a possessorbejegyzése („JB”, majd más kézzel: „i. e. Josephus Benczur”). BEL [1745–1768 között], OSZK 501.949/5. p. [1.] A kötet később id. Jankovich Miklós (1773–1846) tulajdonába került, amint arról bejegyzése tanúskodik: „Bibliotheca Hungarica Nicolai senioris Jankovich de W. 1800.” Ő írta a „megfej-

példányban lévő bejegyzésnek, akkor a gróf 50 példányban nyomtatta ki a kötetet.¹⁷

Benczur leveléből bizonyos tehát, hogy a mű még 1768. július 4-e előtt megjelent, Zichy IV. István (1715–1784 után?)¹⁸ költségén. Ám ebből még nem világos, hogy a kötet eme sokszorosításához volt-e köze a szerzőnek. Szerencsére vannak olyan kisebb adatok, amelyek segítenek minket a további tájékozódásban. Bél levelezése és más kútfők alapján bizonyos, hogy a nyomdai ívek kiszedése még Bél életében megtörtént. Moson leírásának szövegében maga a szerző írja, hogy 1744-ben végezte el az utolsó simításokat a munkáján;¹⁹ 1745 áprilisában pedig arról számolt be egy levelében, hogy megkezdődött az V. kötet nyomdai szedése, értelemszerűen a sorban első Moson vármegyével.²⁰ Hogy meddig jutottak el vele, az nem tudható, de valószínű, hogy csak Moson ívei készültek el. Ezeket az íveket viszont a tipográfusok bizonyosan kiszedték és kinyomtatták valamikor 1745–1746-ban, s a nyomatból maga Bél is kapott. Megtalálható

tést” Benczur monogramja alá is. A kötet lapjainak margóira mindkét tulajdonos írt bejegyzéseket. Benczur néhány helyen levéltári kutatásai alapján osztott meg információkat néhány helységnévvel kapcsolatban. Figyelemre méltó az első bejegyzése, amelyben a pozsonyi városi levéltárban végzett kutatásai alapján ezt írta Oroszvár (*Caroloburgum*) kapcsán: „In instrumentis saeculi XIV. Caroloburgum Kirchenberg vocatur. In archivo Poseniensi Cap. XIII. privilegia, quibus id docetur, prostant.” Uo., 29. Jankovich ehhez képest az alábbi – nem túl épületes, de a korszak nyelvészkedésére jellemző – névetimológiát jegyezte fel ugyanezen a lapon: „Ó-rosz-vár id est: antiquum et desolatum castrum.” Uo. Jankovichnak nincs több bejegyzése; Benczur további bejegyzései: uo. 40., 70. Egy rejtélyes megjegyzés halvány ceruzával a 31. oldalon, a g.) jegyzethez mellékelve: „ez az [...]ra [?] vonatkozik D Jeber[us] [?]”

¹⁷ Lásd fentebb az 5. jegyzetet.

¹⁸ Személyére: NAGY 1857–1868, XII. 372., 375, 389. Az 1784. évi dátumot egy levélből tudjuk; ekkor még kapott levelet. Lásd Majláth József levelét Zichy István IV. részére (1784.08.18). MNL OL P 707 XXXIII. sorozat nr. 15667. (A levélnek ugyanakkor nincs címzése, így a címzettet csak a levéltári adatbázis közlése alapján tudjuk.) Munkánk során áttekintettük a Zichy-levéltárban (MNL OL P 707) lévő egyéb, Zichy IV. Istvánnak címzett leveleket is, de nem találtunk adatot a *Notitia*-kötet kiadására.

¹⁹ Az általános részben, a Duna folyó leírásának végén említi, hogy amikor éppen utoljára nézte át Moson vármegye leírását, akkor Oroszvár (*Caroloburgum*) mezővárost árvíz sújtotta: „id quod, dum haec ultimis curis recognoscimus, Caroloburgo accidisse, infra dicemus.” BEL [1745–1768 között], 5. Oroszvár leírásában jelzi, hogy mindez 1744-ben történt: „Anno profecto MDCCXLIV. quo haec nostra commentaria, sub incudem revocamus, ingens oppido clades, a Danubio, illata est.” Uo., 30.

²⁰ „Nunc, tomum V. Hungariae Trans-Danubianae, coepi typis permittere, brevique experiar, quid, in tota hac destinatione possim proficere.” Lásd Bél Mátyás levelét Johann Grammius dán királyi tanácsosnak, Pozsony, 1745. április 27. In: SZELESTEI (sajtó alá rend.), *Bél levelezése*, 1993, nr. 881. Augusztusban is erről ad hírt: „Tomo Operis V. exordia data sunt, omnemque movebo lapidem, ut sub novo Caesare, qui certissime Magnus Dux Hetruriae futurus est, continuari consummarique possit opus refractarium.” Lásd Bél Mátyás levelét Radvánszky Lászlónak. Pozsony, 1745. augusztus 1. Uo., nr. 887.

ugyanis a kéziratok között a fentebb már említett példány, amelyet a jelek szerint átolvasott és részben korrektúrázott;²¹ így például utólagosan hivatkozott a frissen felfedezett – és 1746-ban napvilágot látott – Anonymus-geosztára, illetve az abban említett „Mosoni mocsásra”.²² Más kiegészítéseiből, korrektúrajeleiből az is világos, hogy a nyomdának szánta a megjegyzéseket. Ennek szemléletes példája a tördelésre vonatkozó német nyelvű utasítása, amelyet piros ceruzával írt be a nyomtatba.²³ A korrektúrát Bél valamikor 1746 és 1749 között készítette, hiszen ahogy említettem, idézi benne az Anonymus-kiadást. Elgondolkodtató viszont, hogy míg a 42. oldalig elég sok korrektúrával, javítással találkozunk, az utána jövő 29 oldalon csak egyetlen javítást látunk, a 69. lapon. Ez azt sugallja, hogy nem tudta befejezni az átnézést.

A kérdés immár az, hogy milyen céllal készült konkrétan az a nyomtat, amelyet Bél megkapott. Vajon ez is egyike volt azoknak a példányoknak, amelyeket Zichy István kinyomtatott?²⁴ Ez ugyanis azt jelentené, hogy a csonka, hiányos kiadás még Bél életében, sőt az ő jóváhagyásával és közreműködésével valósult volna meg. Ez éppenséggel nem zárható ki, de sok érv szól ellene. Az még elképzelhető lenne, hogy Bél rábeszélte Zichy IV. Istvánt a szponzorálásra, mégpedig egyértelműen azzal érvelve, hogy a gróf családja kellő figyelmet kap Moson leírásának lapjain²⁵ – ezt a technikát más családok esetében is alkalmazta, vagyis úgy igyekezett rangos családokat megnyerni akár adatközlőnek, akár mecénásnak, hogy biztosította őket családjuk méltó említéséről a műben.²⁶ Arra viszont már nagyon

²¹ A nyomtatvány jelzete: EFK Hist. I. mm. A nyomtatványra még lásd SZELESTEI 1984, nr. 214; TÓTH 2007, II. 132, 135.

²² A nyomtatvány 6. oldalának margóján, ceruzával, Bél kézírásával (és az „...in primis difficilis” szavak utáni beszúrásjellel): „Lutum Musunense, ob vicinitatem oppidi Moson, adpellat oram eam, scriptor anonymus.” Majd a lap alján pótolta a csillaggal jelölt lábjegyzetet is, megadva a geszta 1746. évi első kiadásában a szöveghelyet: „*) Hist. VII. Ducum Hung. Tomo I. Script. Rerum Hung. num. I. Cap. LVII. p. 37.” EFK Hist. I. mm. p. 6. A kiadásban egyébként (helyesen) *lutum Musun* áll. SCHWANDTNER 1746–1748, I. 37. A bejegyzés Béltre vall: más vármegyeleírások szövegébe is nagy lelkesedéssel szúrta be az Anonymusnál talált helynév-adatokat a geszta kiadása után, az 1740-es évek második felében. TÓTH 2013, 600.

²³ A 28. oldalon máshová helyezett egy fejezetszámot, s a margón jelezte a nyomdának, hogy a szám előtt nagyobb sorközt kell kihagyni („größer Spatium!”). EFK Hist. I. mm. p. 28. Hasonló javítás: p. 39.

²⁴ Így gondolja Szelestei N. László (SZELESTEI 1984, 10), részben a Benczur-level nyomán, részben nyilvánvalóan a Bél-hagyatékban lévő példány alapján, amelyet értelemszerűen a Zichy-edíció egyik darabjának tart. Később ugyancsak Szelestei László 1747-re valószínűsítette a megjelenés időpontját. SZELESTEI 1989, 71; SZELESTEI 1992, 275.

²⁵ A Zichyekről szóló részek BEL [1745–1768 között], 17–18, 19, 30–39.

²⁶ Ezt láthatjuk a Batthyányak esetében is. TÓTH 2007, I. 107. Lásd még ezzel kapcsolatban Bél leveleit: SZELESTEI (sajtó alá rend.), *Bél levelezése*, 1993, nr. 232, 332. (Radvánszkyak), nr. 543. (Batthyányak), nr. 546. (Forgáchok).

nehéz választ adni, hogy vajon miért egyezett volna bele Bél egy ilyen kezdetleges kiadásba, amelynek nincs szabályos címlapja, ajánlása – Zichynek, a mecénásnak az is kijárt volna –, illetve szerzői előszava. Ráadásul korábban soha nem volt példa arra, hogy Bél csak egy-egy vármegyeleírást nyomtatott volna ki. Igaz, a forrásgyűjteménye, az *Adparatus* esetében ez volt az üzleti modell – minden egyes forráskiadást eredetileg külön jelentetett meg, s mindegyikhez külön keresett tekintélyes mecénást. Ott viszont mindig gondosan megírt dedikációt és bevezetőt találunk a kiadványok elején.²⁷ Azt mondhatjuk tehát, hogy bár nem elképzelhetetlen, de erősen kétséges, miszerint Bél annyira pénzsűkében lett volna, hogy egy ilyesfajta hiányos edícióra rábólintson – majd pedig azt is eltűrje, hogy a gróf szétoosztogassa a megjelent példányokat. Másrészt ha ezt az elképzelést fogadjuk el, a szóban forgó nyomtatásban lévő korrektúrajelek is nehezen magyarázhatók meg – hacsak nem feltételezzük, hogy Bél abban bízott: a teljes kötet elkészítése során e javítások később foganatosíthatók lesznek.

Éppen az autográf javítások miatt merül fel viszont egy másik, elég kézenfekvő lehetőség: mégpedig az, hogy a Bél hagyatékában lévő nyomat egy kefelevonat, vagy más szóval korrektúrapéldány, amelyet a nyomda az ívek kiszedése után átnézés végett küldött el a szerzőnek. Ezt sugallják a korrektúrajelek, a kiegészítések alapos és pontos lejegyzése, a német nyelvű utasítás – egyértelműen a nyomdásznak –, illetve maga a példány is, amely olcsó, gyenge minőségű papírkötésben van. Ebben az esetben viszont beszédes a példány őrzési helye, jelesül a szerző kéziratos hagyatéka. Ez ugyanis szükségszerűen azt jelenti, hogy a korrektúra nem jutott el a nyomdába, vagyis Bél nem adta postára – az elküldésben, sőt talán az átnézés befejezésében minden bizonnyal az utolsó éveiben leromlott egészségi állapota, illetve 1749. augusztus 29-én bekövetkezett halála akadályozta meg. A nyomat őrzési helye egyben azt is megmagyarázná, hogy az elkészült javítások miért nem kerültek bele a Zichy által kinyomtatott verzióba: minthogy a nyomdába nem jutottak el Bél korrektúrái, nyilván nem is tudták végrehajtani őket.²⁸

A fent vázolt hipotézisem alapján tehát a Bél-hagyatékban lévő nyomat nem azonos időben készült a Zichy-féle – véleményem szerint posztumusz – edícióval: csak korrektúrapéldány volt a szerző részére. A Bél által kapott ívek azért egyeznek meg mégis a Zichy István-féle kiadás íveivel, mert Bél korrektúráit nem kapta meg a nyomda. Ennek az elméletnek egyetlen gyenge pontja van:

²⁷ BEL 1735(–1746.)

²⁸ A forgalomba került példányokban nincs nyoma Bél kiegészítéseinek: a 6. oldalon nincs Anonymusra utaló mondat, illetve jegyzet, ahogy a 28. oldalon sem szerkesztették át Bél kedvéért a címet. BEL [1745–1768 között], 6., 28. (Még lásd fentebb a 22. és 23. jegyzetet.) Bél egyéb korrektúrái sem tűnnek fel a fennmaradt kötetekben.

nem tudunk arról, hogy a Van Ghelen-nyomda küldött volna kefelevonatot Bélnek.²⁹

Ha mégis ezt a verziót fogadjuk el, akkor a fentiekből már hozzávetőlegesen rekonstruálni lehet a történeteket. Valószínű, hogy Bél Mátyás halála után a nyomda dilemma előtt állt, mert nem tudta, mit kezdjen a már kiszedett ívekkel (A–R). Vegyük számításba, hogy nem közönséges nyomtatványról van szó, hanem rendkívül igényes, fólió méretű ívekről, metszetekkel, iniciálékkal, sőt Moson vármegye térképével, amelynek lemezét a nyomda szintén birtokolta – ezek előállítására nem kevés munkaóra és költségbe kerülhetett. A pénze után futó tipográfus tehát vélhetőleg kilincselni kezdett patrónus után, s aztán hamar megtalálta a legkézenfekvőbb reménybeli szponzort, vagyis a Zichyeket. Ha ugyanis belemélyedt a szövegbe, észrevehette, hogy a família bőségesen emlegetve és méltatva van a műben. A család pedig, vagyis személyesen Zichy IV. István gróf a jelek szerint hajlandó volt erre áldozni, így finanszírozta a kinyomtatást és a könyvek bekötését, majd elosztogatta a példányokat.³⁰

Végül el lehet képzelni egy harmadik, „hibrid” forgatókönyvet is. Lehetséges, hogy valóban Bél kereste meg és beszélt rá a szponzorálásra Zichy IV. Istvánt, de nem gondolkodott valamiféle különnyomatban, hanem egyszerűen csak anyagi támogatást kért a gróftól a *teljes* (tehát az összes dunántúli megyét tartalmazó) ötödik kötet nyomdai munkálataira – jelezve neki egyúttal, hogy ez a családjának is a dicsőségére válik majd. Amikor aztán Bél a korrektúra közben elhunyt, talán maga Zichy volt az, aki úgy vélte, megérné neki, hogy „saját használatra”, reprezentációs célból sokszorosítsa a már kiszedett íveket, vagyis Moson vármegye leírását, amelyet – meglehet – Bél előzőleg valamilyen formában megmutatott neki (akár a nála lévő, javítgatott kefelevonatot), s amelyhez ő (a gróf) már korábban támogatást is nyújtott. A sajátos kiadvány elkészítésébe vélhetőleg beleegyezett Bél özvegye is, és nyilván a nyomda sem ellenkezett. Az mindenestre szerintem majdnem bizonyos, hogy *szükségmegoldásról* volt szó, tehát a csonka, szabályos címlap nélküli kiadás csak a szerző

²⁹ Talán kefelevonatokra utal Bél, amikor néhány levelében „mutatványt” (*specimen*) küld (reménybeli) patrónusainak a nyomtatás alatt lévő *Adparatus*-kiadványokból. Ezek nem teljes szövegek lehetnek; folyamatosan kaphatott a nyomdából éppen kiszedett részeket. A levelet lásd: SZELESTEI (sajtó alá rend.), *Bél levelezése*, 1993, nr. 852, 874. Ám az *Adparatust* a pozsonyi Royer-nyomda készítette.

³⁰ A főúri mecénatúra a könyvkiadás terén megszokott volt a korszakban. MONOK 2012, 27. et passim; VISKOLCZ 2013, passim. Sajnos Zichy IV. István könyvtárára, könyves műveltségére nincs adat. Másod-unokatestvére, Zichy Ferenc győri püspök bibliotékája ismert ugyan, de az 1752. évi könyvjegyzék nem tartalmazza a kötetet. A könyvjegyzékre: Kiss 2016; MONOK 2025, 30–31.

halála után lett sokszorosítva, és került forgalomba, amikor már tudható volt, hogy nem lesz folytatás.

A rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre a fenti három lehetőség megoldást tudom kínálni e könyvtörténeti probléma megoldására – megismételve ugyanakkor, hogy az utóbbi két verzió valamelyikét tartom valószínűbbnek, tehát meglátásom szerint a Zichy általi kinyomtatás és szétosztogatás Bél halála után történhetett, vagy a nyomda, vagy Zichy kezdeményezésére. Ebből az is következik, hogy a Bél-hagyatékban lévő példányt inkább kefelevonatnak vélem. A kutatás előtt azonban még vannak lehetőségek. Meg kell vizsgálni az összes fennmaradt példányt, mert lehetséges, hogy a possessorbejegyzésekből további részletek derülnek ki. A Zichy család levéltárában való elmélyültebb búvárkodás is hozhat eredményt, mert bár Zichy IV. István gróf leveleit – eredmény nélkül – áttekintettem, nem kizárt, hogy máshonnan előbukkan valamilyen adat. Az viszont bizonyos, hogy a tekintélyes főurat a családja történetével kapcsolatos részek motiválták a szöveg kiadásában: vagyis Moson vármegye ismertetéséből sajátos módon a Zichyek családi reprezentációjának az eszköze lett. Ráadásul ugyanennek köszönhette Bél műve a második edíciót is. Ebben ugyanis a kiadó, Zichy Jenő elismeri: őt sem hagyták hidegen a családja történetét taglaló (és a famíliát magasztaló) passzusok. „Azt hiszem tehát” – írja a kései utód –, „hogy a magyar történetírásnak tesztek szolgálatot, ha a régi tudós iránt, *ki családom történetével ezen művében sokat foglalkozott*, hálámat egy újabb kiadással rovom le.”³¹

Hivatkozott irodalom

EFK = Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár

HAB = Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

BEL 1723 – BEL (Belius), Matthias, *Hungariae antiquae et novae Prodromus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, Auctor*, Norimbergae, Monath, 1723.

³¹ ZICHY 1892, [1.] (Kiemelés tőlem – T. G.) Zichy száz példányban jelentette meg a kötetet. Lásd *uo.*

- BEL 1735–1742 – BEL, Matthias, *Notitia Hungariae novae historico geographica...*, I–IV., Viennae Austriae, imp. Paulli Straubii bibliopolae, typis Johannis Petri van Ghelen typographi caesarei, 1735–1742.
- BEL 1735(–1746) – BEL, Matthias, *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, I–II, Posonii, Royer, 1735(–1746)
- BEL [1745–1768 között] – BEL (Belius), Matthias, *Notitia Hungariae Novae geographico-historica [!], Pars Secunda Trans-Danubiana, Tomus quintus*, [Viennae Austriae], [Van Ghelen], [1745–1768 között].
- BEL 1892 – BEL (Belius), Matthias, *Notitia Hungariae Novae geographico-historica [!], Pars Secunda Trans-Danubiana, Tomus quintus, Editio Altera*, Budapestini, impensis Comitatus Eugenii Zichy de Zich et Vászonykeő, 1892.
- BÉL 1985 – BÉL Mátyás, *Az újabbkori Magyarország földrajzi-történeti ismertetése, Moson vármegye*, ford. MIHÁLY Ferenc, Mosonmagyaróvár, Győr-Sopron megyei Levéltári Igazgatóság, Hazafias Népfront Mosonmagyaróvári Bizottsága, Mosonmagyaróvári Múzeumbarát Egylet, 1985 (Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek, IV).
- BEL 2011–2024 – BEL, Matthias, *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomi I–VIII.*, Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius TÓTH, Budapestini, MTA TTI, MOL, 2011–2024.
- DÉKÁNI 1903 – DÉKÁNI Kálmán, *Bél Mátyás földrajza*, Marosvásárhely, Ev. Ref. Kollegium Nyomda, 1903.
- FRANK, FRIMMEL (eds.), *Buchwesen in Wien, 2008 – Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, eds. Peter R. FRANK, Johannes FRIMMEL, Wiesbaden, Otto Harassowitz Verlag, 2008.
- HORÁNYI 1792 – HORÁNYI, Alexius, *Nova memoria Hungarorum...*, Pars I. A–C, Pestini, Trattner, 1792.
- JABLONSKÝ, SOUČKOVÁ 2023 – JABLONSKÝ, Dávid, SOUČKOVÁ, Taána, *Hungarian polymath Matthias Bel (1684–1749), Crossing the boundaries of interpretation of his work in the modern Slovak historiography = Études sur la Région Méditerranéenne*, (2023), 25–32.
- JESENSKÝ (ed.), *Belianum*, 2021 – *Belianum, Zo života a diela Mateja Bela*, ed. Miloš JESENSKÝ, Banská Bystrica, Belianum, 2021.
- KISS 2016 – KISS Tamás, *Gróf Zichy Ferenc győri püspök könyvkatalógusa 1752-ből = Primus inter omnes, Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*, szerk. ARATÓ György, NEMES Gábor, VAJK Ádám, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2016. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások, 25), 367–381.

- KOLLÁROVÁ, NAGY 2021 – KOLLÁROVÁ, Ivona, NAGY, Imrich, *Matej Bel, Osobnosť, médium a transfer ideí na prahu osvietenstva*, Bratislava, Literárne informačné centrum, 2021.
- MIHÁLY 1985 – MIHÁLY Ferenc, *Lecturis benevolis salutem!* = BÉL 1985, 3–31.
- MONOK 2012 – MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2012.
- MONOK 2025 – MONOK István, *Beilleszkedni egy európai birodalomba, A könyvtár- és az olvasmánytörténet tanításai, 1670–1826*, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2025 (Europica varietas Tokajensis; Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Dissertationes). <https://doi.org/10.56037/978-963-646-215-4>
- NAGY 1857–1868 – NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I–XII., Pest, 1857–1868
- OBERUČ 1936 – OBERUČ, Ján (Jean Oberuc), *Matthieu Bel, un pietiste en Slovaquie au 18e siecle*, Strasbourg, Librairie évangélique, 1936.
- SCHWANDTNER 1746–1748 – SCHWANDTNER, Johann Georg, *Scriptores Rerum Hungaricarum [...]*, I–III., Viennae, Kraus, 1746–1748.
- SOÓS (kiad.), *Kollár Ádám Ferenc levelezése*, 2000 – *Kollár Ádám Ferenc levelezése*, kiad. Soós István, Bp., Balassi, 2000 (Magyarországi tudósok levelezése, 4).
- SZELESTEI 1984 – SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*, Bp., Akadémiai Könyvtár, 1984.
- SZELESTEI 1989 – SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat, 4).
- SZELESTEI 1992 – SZELESTEI N. László, *18. századi tudós világ IV., Bél Mátyás, a tudományszervező = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1984. (1984/1985), 267–281. [Megjelent: 1992!]
- SZELESTEI (sajtó alá rend.), *Bél levelezése*, 1993 – *Bél Mátyás levelezése*, sajtó alá rend. SZELESTEI N. László, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3).
- TELEKI 1811 – TELEKI, Samuel, *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék pars tertia, scriptores rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa...*, Viennae, Pichler, 1811.
- TÓTH 2007 – TÓTH Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*, Doktori disszertáció, Kézirat, Egyetemi Könyvtár, I–II. Bp., 2007.

TÓTH 2013 – TÓTH Gergely, *A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből, Bél Mátyás és a Scriptorum rerum Hungaricarum = Történelmi Szemle*, 55(2013), 593–617.

TÓTH 2022 – TÓTH Gergely, *Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai, Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza = Történelmi Szemle*, 64(2022), 417–445.

VISKOLCZ 2013 – VISKOLCZ Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára*, Bp., Szeged, SZTE, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 8).

ZICHY 1892 – ZICHY Jenő, *Előszó* = BEL 1892, [1]–[2].